

BIRÓ ANNAMÁRIA

Petőfi Sándor *A hóhér kötele* című regénye és az 1840-es évek bosszúprózája

Petőfi Sándor 1846-ban kiadott, *A hóhér kötele* címet viselő regényével megjelenése óta küszködnek az értelmezők, annak pozícióját sem Petőfi életművén belül, sem pedig a korszak irodalmában nem sikerült stabilizálni.¹ Ennek egyik oka, hogy a szöveget elsősorban az életműven belül próbálták meg elhelyezni, tehát a kiemelkedő teljesítményt nyújtó költő egyetlen hosszabb prózai munkájának megítélési szempontjai többször is alárendelődtek annak, hogy azt a lírikus Petőfi teljesítményéhez kellett mérni. Ez nem mindig kedvezett az elmélyült elemzésnek, ezért tekinthetjük rendkívül fontos állomásnak a recepcióban Margócsy István és Szilágyi Márton újraértelmezési kísérleteit,² akik magához a szöveghez próbálnak értelmezési szempontokat nyújtani. Szilágyi Márton a bosszú regényének nevezett textus poétikai újraértelmezése kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy téves a regényt gyenge alkotásként számon tartani, illetve gyors, átgondolatlan írásként kezelni, hiszen már az indító ima fennköltége és a történet kíméletlensége közötti feszültség létrejötte is poétikai eszközként kezelhető: bár véleményem szerint a bosszúálló elbeszélő önfel számoló gesztusainak ábrázolása önmagában nem egyedi megoldás Petőfi részéről, az amorális narrátor megteremtése viszont tényleg megkülönbözteti az írást a korszak prózairodalmától. Arra már Szilágyi is felhívja a figyelmet, hogy a szövegben fellelhető bizonyos általánosnak tekinthető megoldások vagy akár karakterek, amelyek a tematikailag rokon alkotásokból eredeztethetők. Ugyanakkor leginkább Margócsy hangsúlyozza, hogy amit Petőfi regényében túlzásnak érzünk, az a korszak irodalmi szövegei felől olvasva egyáltalán nem tűnik annak: ennek a fiatal, romantikus társaságnak egyik legfőbb szándéka a világban uralkodó fékezhetetlen szenvedélyek megragadása volt, és csak azt tartották megörökítésre méltónak, ami meghaladta „a polgári mindennapiság erkölcsi és esztétikai elvárásait”³

Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy Petőfi regényét ne önmagában, hanem a korszak fellendülő prózairodalmának szerves kontextusában tárgyalja, elsősorban

¹ Legfontosabb szakirodalom a témához: MARTINKÓ András, *A prózáiról Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*, Budapest, Akadémiai, 1965, 160–210; TÓTH Dezső, *A hóhér kötele = Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál, TÓTH Dezső, Budapest, Akadémiai, 1962, 329–347; HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Budapest, Pallas, 1926.

² MARGÓCSY István, *A hóhér kötele = M. I., Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 222–230; SZILÁGYI Márton, *A bosszú műve: Petőfi Sándor: A hóhér kötele = Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Budapest, PIM, 2014, 301–323.

³ MARGÓCSY, 228.

olyan szövegeket rendelve köré, amelyeknek tematikailag a bosszú fogalma a fő komponense, és amelyekben a bosszúállás végrehajtásának (kidolgozottságának és módjának) prózapoétikai jelentősége is lehet. A világ helyreállításának szándéka, a morális igazságosztás és a kibillent világrend korrigálása talán fontosabb az eposzokban és a drámai művekben, mint a prózairodalomban. Szilágyi Márton szerint viszont Vörösmarty *A két szomszédvár* (1832) című elbeszélő költeményében a bosszú már nemcsak a kiváltót, hanem a bosszúállót is felemészti, így a kiinduló cselekvés által kiváltott felborult világrend nem áll helyre⁴ – s ennek a korszak prózájára is hatása lett. Ezért ebben a tanulmányban kizárólag a prózai alkotásokkal olvasom össze Petőfi kisregényét, és éppen annak terjedelmi jellegzetességéből fakadó sajátossága miatt mind a tematikailag hasonló nagyregényeket, mind pedig a folyóiratokban vagy kötetekben megjelenő rövidprózát (novellák, elbeszélések, példázatok, beszélek) igyekeztem összegyűjteni és feldolgozni. Nem volt célom hatásvizsgálatot folytatni, annak ellenére sem, hogy amennyiben csupán a prózai előzményekre gondolunk, akkor a 40-es évek előtt talán könnyen kimutatható a francia romantika szövegeinek közvetlen hatása: például Jósika Miklós 1837-es *A könnyelműek* című regényében egyes szereplők pontos másolatai Eugène Sue regényszereplőinek. A tematikus hasonlóságok is nyomon követhetők egy ideig, és itt feltétlenül meg kell említeni Eötvös József *A karthauziját*, amelynek egy-egy elemét szinte minden 40-es évekbeli prózaszöveg visszatükrözi. Erre az időszakra már nem teljesen választható szét az angol, francia és német hatás, különösen a bosszúfogalom használatában nem, hiszen az már August Kotzebue *Die Rache* című 1805-ös novellájától kezdődően a német irodalomban is meghatározó szerepet játszik: a minden képzeletet felülmúló, betegesen túlfokozott bosszú a *Zerrissenheitsroman* műfajában kap fontos szerepet. Az ifjú német pesszímista írókat ekkor már nem érdekelte a valószerűség, a lélektani alátámasztás, hanem mindezt összekötötték a lelki ziláltsággal és a színjátszással, mely ezt az örületet hivatott elfedni.⁵

Kris Vassilev 2008-as – a francia irodalom 19. századi bosszúszovegeit vizsgáló – monográfiája⁶ szerint ebben a korszakban a regények szerzői eltérnek a korábbi bosszúfogalom kliséitől. A korábbi szövegekben az impulzív bosszú dominanciája érvényesült, ugyanis a karakterek státuszát érintő sérelmet azonnal meg kellett torolni: a későbbiekben viszont fontosabbá vált a bosszúállás kidolgozottsága. A világrendbe való beavatkozás jogosságát a legkritikább esetben terelték ezek a regények etikai-jogi síkra, ez a bosszúálló elvitathatatlan joga – így az is érdekessé válhat a szövegek értelmezésében, hogy történik-e reflexió a bosszú legitimitására. Vassilev szinte a teljes 19. századi francia irodalomra kiterjeszti vizsgálatát, én viszont – a szövegek váratlanul magas száma miatt – időbeli korlátokat is meghatároztam: Jósika már említett,

⁴ SZILÁGYI, 314.

⁵ Erről bővebben lásd Gerhard THURM, *Der Typ des Zerrissenen: Ein Vergleich mit dem romantischen Problematiker*, Leipzig, Weber, 1931.

⁶ KRIS VASSILEV, *Le récit de vengeance au XIXe siècle*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2008.

1837-es *A könnyelműek*⁷ című bosszúállás-történetét tekintem kiindulópontnak, és a személyes kapcsolat erőssége miatt Szendrey Júlia (Petőfi Júlia név alatt 1850-ben megjelentetett) *A huszár boszúja*⁸ című szövegével zárom le a bosszúpróza itt vizsgált halmazát. Jósika regénye azért jó kiindulópont, mert abban már a hosszan érlelt, évekig formált bosszúállási stratégia érvényesül. Hipotézisem szerint a felvilágosodás racionalizmusa hatással lehetett a romantika szereplőire is, az érzelmek dominanciája háttérbe szorult, és az ész vette át a szerepet a bosszúállás folyamatának kidolgozásában, amely immár nem véletlenül adódó helyzetek kihasználása lett, hanem alaposan megtervezett, akár több tíz éven át érlelt, végigvitt folyamat.

Az általam összegyűjtött szöveghalmaz egészen biztosan nem teljes, de a jelenleg leírására talán elegendő számú mintaszöveget sikerült találnom.⁹ Arra a kérdésre, hogy a bosszúpróza mennyire domináns a korszak irodalmában, természetesen csak abban az esetben tudnék válaszolni, ha irodalomszociológiai vizsgálatokat is folytattam volna, tehát számszerűsítve mutathatnám be, hogy a regény- és rövidprózatermés hány százalékának áll centrumában ez a fogalom.¹⁰ Reményeim szerint a tendencia jelentőségének alátámasztására már az alábbi felsorolás is bizonyító erővel bír.

A regények kronológiai sorrendben: Jósika Miklós: *A könnyelműek*, Pest, Heckenast, 1837; Ormós Zsigmond: *Véres boszú*, Temesvár, Beichel, 1841; Jókai Mór: *Hétköznepok*, Pest, Hartleben, 1846; Kelmenfy László (= Hazucha Ferenc): *Meghasonlott kedély*, Pest, Heckenast, 1846; Petőfi Sándor: *A hóhér kötele*, Pest, Hartleben, 1846; Jósika Miklós: *Akarat és hajlam*, Pest, Heckenast, 1846; Pálffy Albert: *A fekete könyv*, Pest, Geibel, 1847.

A rövidpróza esetében a tematikailag leginkább ide illő szövegek: Szűcs Károly: *Boszú-szikla* (Regélő, 1839); Pólya Endre: *Amália sirja* (Regélő, 1840); Sl[ach]ta Etelka: *A' boszu (Eredeti novella)* (Regélő, 1841); Ney Ferenc: *Villámboszú* (1841); *Kétszeres boszú (olasz beszély)* (Atheneum, 1843); Vajda Péter: *Dalhon*, 1839–1844 (ebből: *Hildegunda, Atila halála*); Beöthy Zsigmond: *Csábítás és boszú (igaz történet)* (Pesti

⁷ JÓSIKA Miklós, *A könnyelműek*, Pest, Heckenast, 1837, I–II.

⁸ PETŐFI Júlia, *A huszár boszúja*, Pesti Napló, I/211. szám, 1850. november 20., 1–2; I/212. szám, 1850. november 21., 1–2; I/213. szám, 1850. november 22., 1–2; I/214. szám, 1850. november 23., 1–2.

⁹ Itt köszönöm meg Margócsy István ötleteit, illetve a 2023-ban, Debrecenben rendezett Petőfi-konferencia résztvevőinek hozzászólásait a lista bővítésére vonatkozóan.

¹⁰ Minden bizonnyal az újabb kutatások korrigálnák a számokat, de Szinnyei az alábbi adatokat jelzi az általam vizsgált korszak prózai terméseire (legtöbb esetben én sem foglalkoztam történeti tárgyú szövegekkel, bár több példát is hozhatunk olyanokra, amelyekben a bosszú szövegalakító funkcióval bír). „Jósikáig, 1818–1835-ig, tehát tizennyolc év alatt, társadalmi novelláink száma alig érte el a 70-et, társadalmi regényünk pedig csak egy volt. 1836–1848-ig, tehát tizenhárom év alatt több mint 630 társadalmi novella és 18 regény jelent meg.” SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, Budapest, MTA, 1925, 226. Magas lehet a megírt, de nem publikált szövegek száma is. A Pesti Divatlapban Vahot Imre a bosszúparódia egyik jegyzetében írja: „És végre a magyar irodalom történetére nézve érdekes adatként kell megemlítenünk azt, hogy – Garay barátunk állítása szerint – mintegy 20, hasontárgyú novella küldetett a Regélőbe fiatal Íróinktól!” *Eugen és Hermine, vagy szerelmi kék és vér-boszú*, Pesti Divatlap, 1844. július 7., 14.

Divatlap, 1843); Ney Ferenc: *Eskü* (Emlény, 1843); Barthos János (Márk): *A büntársak* (Életképek, 1844); Mártonffy Ignác: *Bosszú hatalma (Eredeti beszély)* (Nemzeti társalkodó, 1844); Kazinczy Gábor: *Egy családjelenet három század előtt. Töredék* (Honderú, 1844); Remellay Gusztáv: *Történeti beszélyek*, 1844 (Ebből: *Elisa de Castro*); Orlai Petrics Soma: *Viszontorlás* (Tavaszi, 1846); Vas Gereben: *Boszú* (Életképek, 1846); Jókai Mór: *Vadon virágai: Novellák*, Pest, Heckenast, 1848 [ebből főleg: *Márcze Zára* (1845); *A nyomorék naplója* (1846), *A remete hagyománya* (1847)]; Prasznovszky János: *Petrey Iván* (Életképek, 1846); Petőfi Júlia: *A huszár boszúja* (Pesti Napló, 1850).

A téma jellegéből és néha felfoghatatlan túlzásoktól sem mentes kidolgozottságából adódóan nem meglepő, hogy gyakorlatilag a motívum felfutásával egyidejűleg a paródia is megjelenik a lapokban. A Pesti Divatlap 1844-es évfolyamában Turóczy aláírással az *Eugen és Hermine, vagy szerelmi kék és vérboszú* címen olvashatunk egy deklaráltan paródiaként tekintendő szöveget, illetve az Életképek ugyancsak 1844-ben közli Frankenburg Adolf *Ki mást kihúz a veremből maga esik belé* című humorisztikai beszédét. Mindezzel párhuzamosan különböző szövegekben elszórtan láthatjuk azt a tendenciát, ahogy a mindent elsöprő szenvedélyes bosszúvágy egyre inkább nevetségessé válik, ironia tárgya lesz (például Jókai *Sonkolyi Gergely* [1846] című novellájában, ahol Debóra asszony a macska meggyilkolása miatt fogad az unokák unokáira is kiterjedő bosszút). Ugyancsak a fogalom szenvedélyességének és világkonstituáló erejének csökkenését jelzi Sl[ach]ta Etelka viszonylag korainak számító írása az 1841-es Regélőben, amelyben a női főszereplő úgy áll bosszút a megbízhatóságában kételkedő férfin, hogy a házasság felé tereli őt és szerelmesét, vagyis inkább a játékoság, a segítő szándék dominál, nem pedig a szenvedély.¹¹

A paródia és a paródia tárgya között tehát még nem nyílt túl tágra az olló. A Pesti Divatlapban közölt szöveget például Vahot Imre szerkesztői megjegyzésekkel látja el, ezáltal hangsúlyozva, hogy a szöveg túlzásai (az időkezelés minuciózus volta, a mottók esetlegessége, a szerelem és kártya által okozott lelki sérülések hitelessége, az öngyilkossági kísérletek banális kudarcba fulladása) valóban túlzásokként kezelendők, nem pedig a műfaj sajátosságai – az olvasó tehát megengedheti magának azt, hogy összekacsintva a szerkesztővel, átlásson a divatos novellák egyébként továbbra is használt eszközein. Szilágyi Márton éppen az időkezelés tudatossága és a térkezelés esetlegessége miatt keletkező feszültség miatt tartja elfogadhatónak egy látens parodisztikus olvasat lehetőségét is Petőfi regénye esetében, amit Horváth János például teljesen kizárt az interpretációjából.¹² Ha azonban a nagyon pontos időkezelés (szemben más, hiteltelennek minősülő megoldásokkal) már *A hóhér kötele* megjelenése előtt a paródia egyik poétikai eljárása volt, akkor az sem zárható ki, hogy Petőfi éppen

¹¹ SL[ACH]TA Etelka, *A' boszu (Eredeti novela)*, Regélő, 49. szám, 1841. június 20., 385–388; 50. szám, 1841. június 24., 393–397; 51. szám, 1841. június 27., 401–407. Az írást a szerzőnő – Jankovich Miklós-nak ajánlva – vidor szeszélye kisdéd szüleményének nevezi.

¹² SZILÁGYI, 321.

ilyen formában alkalmazza regényében.¹³ A parodisztikus olvasat jogosságát erősíti szintén az *Eugen és Hermine* egyik motívuma, mely kisebb módosulásokkal vándorol Petőfi regényébe: történetesen a folyóba ugrás öngyilkossági kísérlete (itt a révészek mentik ki a főhőst, ott be van fagyva a folyó). De Frankenburg humorisztikai beszédének megoldásai is visszaköszönek a Petőfi-szövegben: a klisészerű kiindulópont (két barát ugyanazt a lányt szereti) talán még nem lenne bizonyító erejű, viszont a barátok közti párbeszéd, annak elemei, a szerelmi érzés reflektálatlan volta, az első felindulás, a rossz sejtlem, a töredezett mondatok jelezhetik azt, hogy az egyik baráthoz hasonlóan az olvasók sem vehetik teljesen komolyan az érzelmi túlhevülést.¹⁴

Az 1840-es évek közepére tehát a rövidpróza esetében egyszerre találunk olyan szövegeket, melyek továbbra is a bosszúfogalom romantikus értelméből kiindulva a bosszúálló személyt igazságosztóként kezelik (s ezáltal az olvasók részéről komoly viszonyulást tételeznek); valamint olyanokat is, amelyeknek tematikai/poétikai megoldásai nagyon hasonlóak az első kategóriához, mégis műfajparódiaként olvasandók – a kettő közötti határ pedig még a korabeli olvasók számára is igen képlékeny volt.

A korabeli recepció nem kínál túl sok fogódzót arra vonatkozóan, hogy a kortársak hogyan is olvashatták a szöveget: az talán mégis kirajzolódik, hogy nem paródiaként. Zerffi Gusztáv a Honderű *Irodalmi levelek dr. Laube Henrikhez Lipcsében* című sorozatában Petőfi szövegét egyenesen az irányregények műfaji kategóriájához méri.¹⁵ A regény eseményeit valószínűtlennek tartja, az aljasság, bűn, gyalázat mértékét elképzelhetetlennek, mintha mindezekben egyedülálló lenne Petőfi regénye. Elvárása az lett volna, hogy lelkiismeretesen tükrözze a kort, ehhez képest „[m]i a Petőfi’ regényében csak azt halljuk, mint kiáltoz hozzánk a bűn és vétek; csak az aljasságnak elfojtott nyöszöre jut el hozzánk; és füleinket egy fenékgig elromlott erkölcsstan’ elnyomott’ aggályosóhaji verik. Hát teljesen nincsen-e társaságunknak semmi jelessége,

¹³ Pálffy Albert 1847-es *A fekete könyv* című regényében (ez szándéka szerint történelmi regénykeretbe helyezi a többgenerációs bosszútörténetet, melynek végső szakasza II. József idejében, a Horea-féle felkelés idején játszódik) éppen ellenkező folyamatot látunk: annyira nem reflektált az időkezelés, hogy a Horea-felkelés előtt kb. 25 évvel utazó szereplő utazásainak mintaadójaként II. Józsefet nevezi meg, aki a társadalmi ismeretszerzés legjobb módjaként tételezi a külföldi országokban való utazásokat.

¹⁴ Petőfi *A hóhér kötele* című regényének II. fejezete. Frankenburgnál: „Csak üres erszényhez a’ teli szív olly közel ne volna. »Aha, tehát te is szerelmes vagy már?« kérdé mosolygó képpel Tódor. »Fülig, barátom, ’s tán még azon fölül is az volnék, ha fültövünkön túl volna valami, minek köze lehet a’ szerelemmel. Hej, fiú, – heveskedék Béla – ha te láttad volna azon szemeket, mellyek szívem’ legmélyebb mélyéig villámoltak, azon arcot, melly olly átlátszó finomságú, mint hópihék közé burkolt tavaszi rózsalevél, azon lelkességet...« [...] Angyalnak, szeráfnak, tündérnek, tulvilági lénynek, mit én tudom... kiált fel szerelmes lelkesedéssel Béla. – A’ valódi szerelem nem bíbelődik ranggal és névvel. »Ugyan hányadik valódi szerelmed ez eddig?« faggatódzék tovább a’ tanácsjegyző. »Kérlek, pajtás, ne sértsd meg keblem legszentebb érzelmét« mond komolyan Szelényi. »No hisz csak azért mondtam, – engesztelte Tódor a’ megbántottat – mert az a’ valódi szerelem, nálunk ifjú uraknál, épen olyan, mint a’ kölni víz: ennek is különféle nemei vannak, de isten tudja mellyik az igazi.» Frankenburg Adolf, *Ki mást kihúz a veremből maga esik belé*, Életképek, 1844, I, 7–8.

¹⁵ ZERFFI Gusztáv, *Irodalmi levelek dr. Laube Henrikhez Lipcsében*, Honderű, II/24. szám, 1846. december 15., 461–462.

fényoldala, erénye? Az egész ne lenne más mint a legsötétebb – a legfeketébb vétkek tanyája?!¹⁶ Az általa mélyen elítélt halottaság jelene sem egyedülálló a korszak prózairodalmában (ilyen értelemben Jókainál már szinte tényleg parodisztikusan hat, amikor a halottasó Gyékény Márton ebbe a tevékenységébe bele is hal), ráadásul nem veszi figyelembe, hogy az általa követendő példaként állított Jósika, Kuthy és Eötvös által szerzett korpuszban is olvasható a Petőfiéhez hasonló bosszútörténet (bár persze *A könnyelműek* bosszúálló karaktere, Motabu, származása révén könnyen távolítható a korszak magyar társadalmától). A korabeli kritika például Jókai *Hétköznapok* című regényén is a lélektani hitelességet és a jellemalkotás következetességét kérte számon,¹⁷ és egyáltalán nem vette figyelembe, hogy a szerzők éppen a meghökkentést, a túlzást és némileg a megbotránkoztatást nevezték meg legfőbb poétikai eszközként.

A poétikai eljárások vizsgálata mellett az is kérdés lehet, hogy ezek a szövegek milyen bosszúfogalommal dolgoznak, módosul-e a fogalomhasználat a tárgyalt perióduson belül, illetve a szövegek maguk mennyire kezelik reflektíven a kérdéskört. A Czuczor–Fogarasi szótár nem nyújt túl sok kapaszkodót arra nézve, hogy a 19. században milyen jelentésárnyalatai lehettek a kifejezésnek. Egyrészt kedélyállapotként (haragra gerjedt, mérges) írja le, másrészt pedig cselekvésként, az elszenvedett vagy képzelt bántalom megtorlásaként.¹⁸ A bosszúállás a szótár szerint csupán a bántalmazót illeti, tehát ebben az esetben fel sem merül a többgenerációs megtorlás lehetősége. Viszonylag szűk jelentést enged meg a fogalomnak a Pesti Divatlap *Szerelmi és házasi ismeretek tára* (*Conversations Lexicon*) című rovata is, mely jellegéből adódóan a bosszút a szerelem lázas szenvedélye következtében létrejövő jelenségnek tételezi, és a legszönyösebb vérbosszúkat éppen a szerelem szelíd angyalának szörnyeteggé változásából eredezteti.¹⁹ Ebben az értelemben a bosszú a megsértett hűségességre miatt jön létre, és csakis a szerelmespárokra vonatkozik.

A korszak szövegeiben több esetben is tetten érhető a fogalom bibliai jelentésmezéjének működtetése, bár a Szentírás által kínált lehetőségeket különböző mértékben használják ki a szerzők. A Bibliában az Isten által alkotott jogrenden esett sérelem megtorlása alapvetően a teremtő joga. Amennyiben viszont az emberi jogrendben történik sérelem, a sértőnek ugyanazzal kell bűnhődnie, amivel a másik felet megsértette, de nem többel (a „szemet szemért” elve) (2Móz 21, 23–25; 3Móz 24, 19–21;

¹⁶ *Uo.*, 461.

¹⁷ Tóth Lőrincz kritikájának egy részlete: „Főhiba azonban: kevés gond a pszichológiára, s némely jellemek következetességére. Valamint egyes életképek, alakok s jellemvonások igen helyesen s hatásosan rajzolják: úgy épen a főszemélyek jelleme s pszichológiája – mely cselekvények s események hosszabb sorozatán vitetik keresztül – nincs annyi gonddal s következetességgel dolgozva mennyit a regények jobb és nemesb fájában, mely nem csupán érzékizgatásra van számítva, fő lényegül tekintünk.” JÓKAI MÓR, *Hétköznapok* (1846), s. a. r. SZEKERES László, Budapest, Akadémiai, 1962, 340.

¹⁸ CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Pest, Emich Gusztáv, 1962. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/> (Letöltés ideje: 2023. november 17.)

¹⁹ Pesti Divatlap, 13. szám, 1845. június 26., 396.

5Móz 19, 21), ráadásul a bosszúálló Isten megbízását teljesíti (Bír 1, 7; 2Sám 3, 39). Úgy tűnik, mintha a reflexióra nem törekvő Petőfi-szövegben egy említés erejéig mégis felvillanna ennek a továbbgondolási lehetősége. Andorlaki fia, Bálint a kivégzésére készülve ugyanis különbséget tesz az emberi életek értéke között, és az elvet azért nem tartja alkalmazhatónak, mert nem számol ezzel az összetevővel: „itt a jelszó: életet életért! s ez nem kérdés: milyen életet milyen életért?”²⁰ Már az Ószövetségben is többször visszaszáll ez a megtorlási jog Istenre, az ember inkább arra vágyik, hogy az igazság győzedelmeskedjen az ő beavatkozása nélkül. A krisztusi tanítások a „szeresd felebarátod, mint önmagadat” követelményét mindenre kiterjesztették, ezért a tanítványoknak nem szabad bosszút állniuk, hanem a rosszat is jóval kell viszonzni (Mt 5, 39–40; Róm 12, 19–21). A keresztény erkölcs szerint tehát a bosszú csak abban az esetben megengedett, amennyiben a jogrend nem sérül; a vétkest pedig nem megsemmisíteni kell, hanem javítani és visszatartani további bűnök elkövetésétől. A bosszú különböző típusai az isteni vagy emberi jogrendre vonatkoznak, ezért annak szöveg helyenként eltérő jelentései vannak,²¹ a bibliai fogalomhasználat köznyelvi és általános morális alkalmazása viszont a fentiekre szűkítette az alapvetően sokkal tágabb értelmezési lehetőségeket.²² A szövegek vizsgálata alapján feltételezhető, hogy az alapvetően bibliai fogalomhasználat a sztoikus-neosztoikus tanokkal is keveredett, hiszen már Seneca is a világban uralkodó általános jelenségnek gondolja az *insania publicát*, mely leginkább a szenvedélyekben, a haragban és az abból fakadó bosszúban jelenhet meg.²³ A bölcs ember jellemzője a szenvedélyektől való mentesség, az önuralom, ha viszont az érzelmek felülkerekednek a racionális gondolkodáson, *insania* következik be. A sztoikus gondolkodásban tehát a szenvedély a lélek betegsége és örületként is definiálható. Ahogyan az *insania senecai* fogalmát vizsgáló Bán Katalin megállapítja: „Seneca szerint a szenvedélyek, a harag és az abból fakadó bosszú kegyetlenséget szül, amely lelki betegség, s az örültséggel azonos. [...] »Gyönyörködik az emberek kínjaiban; s ez a szörnyű lelki betegség az örültség határáig jut, amikor a kegyetlenség már gyönyörűséget jelent neki, és öröm számára az emberölés.«”²⁴ Ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, a 40-es évek prózájában megjelenő bosszúállók

²⁰ PETŐFI Sándor, *A hóhér kötele* = PETŐFI Sándor *Szépprózai és drámai művek*, s. a. r. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1952, 11–92, itt: 78.

²¹ A bibliai fogalmat részletesen értelmezte: KATÓ Szabolcs Ferenc, „Örül az igaz, mikor látja a bosszút, mikor lábát a gonoszok vérében mossá”: Az úgynevezett bosszúzsoltárok a *אקד* szemantikájának fényében, *Református Szemle*, 2014/6, 605–642.

²² A vizsgált időszaknál későbbi, talán éppen ezért mégis érdekes lehet az a szöveg, amelyet a *Családi Lapok* 1852-es évfolyama közöl *Valódi keresztény boszu, és legszebb önsegély példája* címmel. Talán éppen a téma kifutását jelzi, hogy itt alapvetően ártatlan történetről van szó, melyben a keresztény igazságosság győzedelmeskedik, és a morálisan feddhetetlen szereplő felül tud emelkedni saját bosszúállási vágyán. A hangsúly tehát a megbocsátásra kerül.

²³ Bővebben lásd BÁN Katalin, *Az insania jelensége és terápiája Seneca prózai munkáiban*, *Antikvitás & Reneszánsz*, 2020, 6. szám, 25–42.

²⁴ *Uo.*, 30.

leginkább akkor tekinthetők kidolgozott, sikeres karaktereknek, ha az ószövegségi bosszúálló Istentől származó attribútumok kiegészülnek a senecai örült tulajdonságaival, amely örület viszont nem csupán a szenvedélyek eluralkodásából, hanem a szenvedélyek és a ráció közreműködéséből származik. Vagyis az örületet valójában leplezi a ráció, a bosszúállási folyamat kidolgozottsága.

A bosszú jogossága, megalapozottsága mindig a kiváltó tett függvénye, tehát kiemelt figyelmet kell fordítanunk a cselekmény elindítására, a fennálló rend megbomlásának ábrázolására. A Monte Cristo-i minta alapján a francia séma szerint a bosszút nem a státuszt vagy az identitást érintő sérelem miatt, hanem a szabadságvesztés sérelme miatt forralják, így ezekben a regényekben a szabadságfogalom jelentős szerepet játszik. Az általam vizsgált szövegekben a kiváltó okot legtöbb esetben a szerelem be nem teljesülésének különböző módjai képezik: a már férjes vagy jegyben járó nő elcsábítása mint megtorolni szándékozott tett fordul elő a szövegek java részében – eltérések a női karakter ábrázolásában, azok morális magatartásában és a csábításra való hajlandóságban vagy az ellenállás fokozataiban vannak. Ezeknek a karaktereknek a kidolgozása általában sematikus: vagy angyalian jók, mint Jókai Lillája és Jankája, Ormós Zsigmond Nellije, vagy Pálffy Albert Alice-jei és Rózája, vagy morálisan rendíthetetlenek, mint Petőfi Rózája, aki nem csábítás áldozata ugyan, mégis ebbe a rendbe illik, bár a kapcsolat felbontásában aktív szerepet játszik: etikailag fenntarthatatlannak látja viszonyát egy csaló emberrel. Ugyanakkor nem mentes a bosszú érzéstől, hiszen házasságát Ternyeivel szülei akaratan kívül a bosszúérzés is motiválja. A bosszú személyiségromboló hatásának következménye esetében az öngyilkosság, az erre való reflexió viszont nem eléggé kidolgozott a regényben. A csábításnak kitett női karakterek más esetben ingatagabbak, olykor motivációik rejtve maradnak. Prasznovszky János Bertája és Kelmenfy Teklája egy státusukhoz vagy vágyaikhoz jobban illő kapcsolat miatt mondanak le első szerelmükről, a megtorlás áldozatai elsődlegesen mégsem ők, hanem elsősorban a csábítók lesznek (bár Teklát a sors bünteti, Petrey Iván pedig tulajdonképpen Berta gyermekén áll bosszút, így természetesen az anya is bűnhődik).

Általában kidolgozottabbak a bosszúálló karakterei, akiknek a figurája aszerint válhat negatívvá vagy pozitívvá, hogy meddig megy el a bosszúállási folyamatban. Az indulatból elkövetett, reflektálatlan azonnali reakció nem jellemző a 40-es évek szövegeiben, amennyiben epizódként mégis előfordul, ez azonnal jogi szabályozást von maga után (például Andorlaci Bálint esetében). A legtöbb bosszúálló karakter a folyamat végére imorálissá válik, lényé, annak esetleges pozitív tulajdonságai felszámolódnak a bosszúállási folyamatban. A bosszúfogalom kettős természetére néhol a narrátorok is felhívják a figyelmet, például Vajda Péter írásában, ahol az elbeszélő a természeti jelenségek köréből választ analógiát: „Mert a' vérbosszú legtöbbnyire a' méh fulánkolasához hasonlít, melly a' gyilkosnak is életébe kerül.”²⁵ Eltérő módot választanak a szerzők arra, hogy a démoni lényekké változott szereplők történetét

²⁵ VAJDA Péter, *Atila halála* = V. P., *Dalhon*, Pest, Eggenberger, 1839, II, 120.

és motivációit megismertessék az olvasókkal. Abban valóban társ nélküli *A hóhér kötele*, hogy ott éppen a narrátorral nagyon nehéz azonosulni, hiszen az én-elbeszélő a saját bosszúállási folyamatát jogosnak láttatja és a bosszút egy olyan emberi életet szabályozó érzésként határozza meg, melynek intenzitása az apai érzéseket is felülírja (bár ezek alapvetően elég nehezen alakulnak ki az én-elbeszélőben). Magát a bosszúállási folyamatot, a bosszú teljesítésének szánt élet történetét Ormós Zsigmond *Véres boszú* című regényében is magától a karaktertől, az Ördög halásztól, Hirsch Jakabtól tudjuk meg, még hozzá egy bírósági vallomás keretében, ám ez valóban nem kíván az olvasótól semmiféle azonosulást, hiszen a vallomásra éppen az ártatlan karakter, a Hirsch Jakab fiának, Fröl Barnabásnak a felmentése miatt van szükség. Ördög halász a történetbe való belépésétől kezdve kétes, félelmetes, démoni jelenséggé válik, ábrázolva, olyan lényként, akit fizikai adottságai eleve rossz életre predesztinálnak, és a bosszúnak szentelt élet ezt csak fokozni képes.

Ehhez hasonlók Jókai karakterei, *A nyomorék naplójának* szereplője, vagy Dömösdi Góliáth Péter, de számtalan más példát is sorolhatnánk: az erdélyi hegyekben meghúzódó, és ott fizikai adottságaiban is torzzá, gonosszá változó Petrey Iván, Pálffy Albert Sir Williamje, illetve Petőfi megöregedett Andorlakai Mátéja és Ternyei Boldizsárja sem túl bizalomgerjesztő a többi szereplő szemében, bár róluk csak annyit tudunk, hogy fizikai dulakodásuk idején Andorlakai kopasz, hosszú fehér szakállal, míg Ternyeinek hasonlóan ősz, hosszú, dús haja van. Jókai Márcze Záréja félelmetes, gonosz boszorkánnyá változik a bosszúnak élve, ahogyan Remellay Gusztáv egykori szépsége, Elisa de Castro is elcsúful, tehát a lelki torzulások legtöbb esetben fizikailag is nyilvánvalóvá lesznek: különösen azokban az esetekben, amikor a bosszú beteljesítéséhez hosszú időre van szükség, mialatt a szereplők kivonulnak a társadalomból (esetenként a vadonba, Pálffynál pedig egy erdélyi hegyek között található kastély könyvtárszobájába). Ezekben az esetekben mintha egy olyan feltevés működne, mely szerint a bosszú nemtelen érzése eltorzítja a testet, hogy ez a transzformáció csakis ilyen irányú lehet. A test romlása mint a megsemmisülés felé vezető út emlékezetes módon jelenik meg a halott, oszlófélben levő testek ábrázolásában Petőfinél, Jókainál, Kelmenfynél és Ormósnál is; a szépség torzulása pedig ilyen módon összefügg a bosszú érzésének megjelenésével. Ne feledjük, hogy ez saját deklarációjában Rózánál²⁶ is felmerült, így valójában a fizikai torzulás azért nem látható rajta, csupán a halála után, mert az öngyilkosság nagyon hamar követi a rontó erő megjelenését a testben. Így a bosszú olyan bűnként értelmezhető, melynek büntetése a test torzulása és ennek naturalisztikus megmutatása a szövegekben. (Jókainál például a teljesen ártatlan női szereplő megfagy, a fagyott test pedig nem torzul el.)

A bosszúálló karakterek kidolgozottsága, testi ábrázolása azonban más értelmezéseket is megenged. Közvetlen összefüggést a testi folyamatok és a bosszú érzete

²⁶ „Szülőim kedvéért tettem, és, látod, bosszút is akartam állani... rajtad. Bosszút álltam... de magamon.”
PETŐFI, 32.

között Prasznovszky Jánosnál olvashatunk: „Mi különös, mi bús igazság az, az emberben, hogy néhány évi sorscsapás kecses kilátással könnyen megdönti porló alkatunk építvényét: míg ugyanannyi időnyi sanyar a' boszu bizonyosságában hideg elbírójává tesz bennünket a' legiszonyúbb kínoknak! – A' boszu szelleme edzette meg Ivánt is!”²⁷ Vagyis ebben az esetben a bosszú konzerválja a testet oly módon, hogy nem hagy teret a romlásnak, az érzelmeknek vagy akár a halálfélelemnek, hiszen addig működőképesnek kell maradnia, amíg a bosszú be nem teljesül. Prasznovszky esetében a narrátor az, aki kapcsolatot teremt a szereplő bosszúvágya és testi folyamatai között. Petőfinél viszont a narratori és szereplői hang összefonódása miatt éppen Andorlaci Máté teszi mindezt önreflexió tárgyává, aki az első, a fagyott folyón meghiúsuló öngyilkossági kísérlete után is – bár destruktív életmódot folytat – meg akarja óvni önmagát a haláltól: „Bosszulatlanul halni meg! Ezért félttem a haláltól, nem annak kínjai miatt.”²⁸

A több éven, akár évtizeden keresztül bosszút forraló, csak annak élő szereplők több esetben is azonos séma alapján konstituálódnak. A bosszúérzetet kiváltó tett következtében fellépő fájdalom minden további érzelmet semlegesít a szereplőkben, így azok élőhalottá, vagy géppé válnak. Prasznovszkynál a húga megbecstelenítését fájlaló Iván nyilatkozata explicitte is teszi az állapotát a többi szereplő számára: „De ha illy gépet, illy élő-halottat akartok barátságtok lánczaiba fűzni, ám legyen, ti vagytok a' nagylelkűek, én a' nyertes fél, asszonyom.”²⁹ Pálffy Albert bosszúálló szereplője, Sir William, magába fordulása után mindenki számára megközelíthetlenné válik, saját fogadott gyermekei is világosan látják, hogy érzelem nélküli élőhalott. A narrátor jellemzése szerint „...sir William... a márványember... kriptából felkelő, vas automat”³⁰ A többi szöveg nem fordít figyelmet rá, Pálffy viszont reflektáltan kezeli műveltség és érzelmi kiüresedés viszonyát, az ember átalakulását gépezetté. A várakozás éveit Sir William kastélya könyvtárszobájában tölti, ahol a polcokon a teljes antik irodalom megtalálható, magányában szépirodalmat, tudományokat, bibliamagyarázatot olvas, csillagászati kísérleteket végez: mindezek mégsem ellensúlyozzák a fekete könyv megírását, a bosszúnak áldozott élet kegyetlenségét, még úgy sem, hogy az olvasmányok között Seneca haragról szóló, a szenvedélyek és a bosszú káros voltára rámutató szövege is megtalálható. A műveltség csupán a folyamat kidolgozottságában, a türelemmel kivárt megfelelő pillanatban játszik szerepet, ami mellé Pálffy a Horea-féle felkelés egyes szereplőinek gyorsan feltámadó, majd azonnali kegyetlenségben végződő, vagy akár kifulladás bosszúérzetét rendel. Sir William esetében a bosszú szokatlanságának, a módszer kidolgozottságának van tétje. Szavait a műfajra vonatkozó reflexióként is értelmezhetjük, hiszen 1847-re valóban kérdésessé vált, hogy van-e még újdonságereje a bosszúfolyamatok ábrázolásának: „Kimerítettek-e

²⁷ PRASZNOVSZKY János, *Petrey Iván*, Életképek, II/1. szám, 1846. július 4., 5–10; II/2. szám, 1846. július 11., 42–51; II/3. szám, 1846. július 18., 73–82; II/4. szám, 1846. július 25., 103–111. Itt: 79.

²⁸ PETŐFI, 46.

²⁹ PRASZNOVSZKY, 8.

³⁰ PÁLFFY Albert, *A fekete könyv*, Pest, Geibel, 1847, II, 139.

már az emberek mindent? – Lehet-e nekem úgy bosszulnom meg magamat, miként még senki a történetekben?”³¹

A bosszú teljesülésének pillanata szintén hatással lehet a testre, az érzés kéjének ábrázolásában különböző nyelvi-poétikai megoldásokhoz nyúlnak a szerzők. A gyönyör érzetével telített test akár túlvilági ragyogásúvá válhat, ilyen értelemben istenül, ahogyan a gyakori mottóként használt isteni szavak ezt már korábban is jelzik. A gépből egy pillanatra bosszúálló angyallá, vagy akár még hatalmasabb lényé válik Petrey Iván, hogy azután gyorsan visszaváltozzon géppé, majd gyilkosság áldozataként hunyjon el:

Mindez festői, nagyszerű csoportozatot adott, mit Iván vad gyönyört lehelő alakja a legkirívóbb ellentét hatalmával világított meg, a mint lávázó szemeit torz kéjmosolylyal halálos ellene tört alkatára függesztő, s a teljesen kihűtött boszu büszke öntudatával Arthurra mutatott! – De a drágán vásárolt percz diadalának érzete költözöben volt már fölötte; még egyszer csordultak tele szive üregei kábító élvével, még egyszer lobbant fel rémarczán a kielégítés túlszinezett kifejezése; aztán végkép elmosódott az! Vonásai szemlátomást összeestek; homloka egyszerre elborult, szemei üvegesedtek.³²

Jókai Mór is felismeri a hasonló jelenetek festőiségét, a választott pozíciók nála az ábrázolt kompozícióban és a szereplők kijelentéseiben egymást erősítik:

Nézzétek e csoportozatot; a sötét szoba legszegletében, egy fekete láda mellett az amazoni alak, fekete szemében megölnő tűz, kezében az iszonyatos halál a lobogó szövétnek lángjaiban, mely vörös fényt vet tűzláng arcúlatára. Mellette a torz félelem két elrémült alakja, vonásaiból kikelt arcáikkal, kidiózott szemekkel s égnek álló hajjal. Másik oldalon a beteg leányka, halavány, hunyt szemű; a néma szenvedés, a házhéjnyíláson beömlő ég világa még fehérebbé teszi arcúlatát; míg mellette, mint egéből levert Leviathan, előrenyomult lábbal a szenvedéles ifjú áll kinyújtott kezével, mintha mondaná: – Most én parancsolok; én vagyok a halálnak ura!³³

Véleményem szerint ezeknek a szövegeknek az egyik legfőbb értelmezési kerete lehet, hogy mennyire kidolgozott a bosszú. Korábban már volt szó róla, hogy az impulzív cselekedetek ebben a racionalizált bosszúfolyamatban nem értékelendők, ezért aki pusztá felindultságból cselekszik, vagy túl gyorsan teljesíti be a folyamatot, az nem tekint áldozatként a folyamatra, azaz nem adja át magát és életét a megvalósításnak.

³¹ PÁLFFY, I, 53.

³² PRASZNOVSZKY, 111.

³³ JÓKAI, 174.

A két eltérő típus ütköztetése Pálffy regényében is megjelenik, Petőfinél is vannak erre való utalások. A rövidprózai írások közül pedig Kazinczy Gábor Honderűben megjelent novellája mutatja be párhuzamosan Vit János hosszú éveken át érlelt bosszúját Perény gyors, hirtelen indulatból támadt bosszúvágyán, mely nem tudott teljesülni („Ajkaín kék gyűrűkben kövült a kitörni képtelen bosszú; halott volt.”³⁴). Jósika Miklós *A könnyelműek* című regényében az amerikai fekete bőrű Motabu a felesége elcsábítását akarja megbosszulni Serédi Ivánon, így szolgálatába szegődve Európába jön vele, és több évig vár a megfelelő alkalomra (mivel egy gyilkossági lehetőséget korábban már elszalasztott). A bosszú végül mégis túl gyors, inkább a véletlennek köszönhető, mintsem racionálisan végiggondolt folyamat eredménye. Mivel itt egyértelmű Sue *Atar Gull* mintázata, éppen azzal összehasonlítva tűnik kevésbé végiggondoltnak a bosszú beteljesítése. Jósikánál a karakter hevessége annak származásából fakad, vagyis eleve olyan tulajdonságokat rendel hozzá a szerző, amelyek alkalmatlanná teszik a higgadt, kiérlelt bosszú véghezvitelére:

Ő senkit nem háborított, 's közönségesen, bántható embernek tartatott; de egy hibája volt, hevesség, melyet Afrika' forró sivatagjaiból öröklött vére. Ő hevesen szeretett, hevesen gyűlölt. Jaj volt annak, ki bosszúját földidézte; örök, mély és engesztelhetetlen volt az, 's egészen ellentétben, könnyen fel- és ellobbanó hevességével.³⁵

A fekete bőrű, bosszúálló karakter Jókai regényében is megjelenik, itt viszont éppen ő az, aki több évtizeden keresztül vár a bosszú beteljesítésére, melyet végül úgy ér el, hogy másra ruházza a végrehajtást. Szilasi László az eltérő típusú cselekvésmin-ták alapján az ifjú Bálnait a romantikus magánbíró, a *justicier* szerepével ruházta fel, míg a fekete szolgát *revenger*ként ábrázolja, aki a hagyományos szemet szemért elv alapján viszi véghez bosszúját.³⁶ Ezt a hagyományos, bibliai bosszúállást követi Jósika Motabuja is, aki egészen addig egyenlőtlennek tartja a viszonyt közte és Serédi között, amíg – bár erőszakkal – de magáévá nem teszi Serédi szerelmét, ahogyan ő tette ezt Azalával. A viszony kiegyenlítődése után a sorsra bízva életük folytatásának eldöntését, ám az élet folytatása eleve fájdalommal és bánattal teli jövőképet sugall bármelyik életben maradó fél számára.³⁷

³⁴ KAZINCZY Gábor, *Egy családjelenet három század előtt*, Honderű, I/12. szám, 1844. március 23., 378–383; I/13. szám, 1844. március 31. 405–410, itt: 410.

³⁵ JÓSIKA, *A könnyelműek*, I, 63.

³⁶ SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Budapest, Osiris – Pompeji, 2000, 65.

³⁷ „Sir – mond a szerecsen komoly, nyugodt hangon: Halljon ön! Míg a viszony köztünk különböző volt, addig oh Sir! – ne kívánja tudni, mi dühöngött ezen eltiport kebelben. – Bosszú, bosszú, melyet fehér nem ismer, s nem ismerhet; – az égő ősz erdők lángtengere pislogó mécses, ehez hasonlítva. [...] ... Idalinalk havas karjai közt bosszúltam meg Ázalámat. – Ő bosszúva van. [...] Most egyformák vagyunk, Sir – s nekem nincs semmi elsőségem Ön előtt. Két férfi áll szemközt, mind a kettő a legérzékenyebb oldalán sértve – A sors határozzon köztünk.” JÓSIKA, *A könnyelműek*, II, 124.

A sors igazságtalannak tartott döntései időnként Petőfi regényében is reflexió tárgyává válnak. Először Andorlaki és Ternyei párbaja kapcsán: ekkor Andorlaki még a nemesi szokásrend szabályait betartva kívánja kezelni Ternyei elleni indulatait, ám a sors nem neki kedvez: „Ha már őt pártolta az igazságtalan szerencse, ha én már nem lőhettem őt agyon”.³⁸ Később a korábban elhagyott Betti idő előtti halála miatt vádolja ugyancsak Andorlaki a sorsot („Szegény Betti! – sóhajték. – Ellensége volt a sors...”), ekkor viszont Betti anyja, Andorlaki fiának nevelője téves sorsértelmezésére és saját maga felelősségének hárítására hívja fel figyelmét, vagyis arra, hogy nem bízhatja rá a világrend átalakítását valamilyen felsőbb erőre, azt önmagának kell beteljesítenie: „A sors? – szakítottam félbe. – A sors? De hiszen közös szokás: saját hibáinkért a sorsot vádolni.”³⁹

Jókainál többször is megjelenik az indulatok fékezésének igénye, mintha a bosszúálló személy nem válhatna a szenvedélyek áldozatává („Térj magadhoz, öcsém! Gondold meg, micsoda következesei lehettek volna ennek rád nézve, ily kitörő indulat nem férfihoz illő.”⁴⁰). Nála, aki a *Hétköznapiak* minden fejezetét egy-egy népdalrészlettel indítja, a bosszú gyakran az átokkal kerül szoros kapcsolatba. Az átok beteljesedik/beteljesedhet, de az egyes személynek ebben nem kell tevőleges szerepet vállalnia, így nem kell gyilkossá válnia. A népi hagyomány, illetve az a keresztény értelmzés, miszerint a bosszú Isten dolga, többféle mintázatot rajzol ki regényében. „Ügy meg vagy átkozva, Góliáth. Az Isten kivette kezemből a bosszút. Ha te meg nem ölöd apádat, két perc múlva én öltem volna őt meg; de így jobban esett, én akartam kiirtani családodat, az ég máskint akarta, máskint történt.”⁴¹ Szilasi László szerint ebben a regényben „a bosszúállás az istenülés egyik módja: az Isten nevében bosszút álló ember nem bünt követ el, hanem túllép az emberin.”⁴² Állítását Bálnai nagy szónoklatával példázza, arra azonban nem tér ki az elemzése, hogy Bálnai Körmös István bosszúállási kísérletei kudarcba fulladnak, amennyiben a bosszúállást a személyek elpusztításával azonosítjuk. A gyilkosságokat minduntalan mások követik el, így Bálnai inkább a népköltészeti átkok beteljesüléséhez járul hozzá, így tényleg bűn nélkülivé, igazságosztóvá válik – gyilkosságot azok követnek el, akik indulatból állnak bosszút. A francia romantika bosszúfogalma ötvöződik nála a népi kultúrából származó elemekkel, így válik sajátossá, s ilyen értelemben rendkívülivé.⁴³

Petőfinél is közel kerül Andorlaki Máté a gyilkossághoz, az élet elvétele miatti élet kioltásához, és ebben nem a sors, hanem a társ, Jancsi akadályozza meg. „Megállj, Máté! – szolt János, megragadva kezemet. – Megállj, azt nem engedhetem meg, hogy te hóhér légy... és kérdem tőled: mi nagyobb büntetés e nyomoréknak, a halál-e vagy

³⁸ PETŐFI, 31.

³⁹ *Uo.*, 36.

⁴⁰ JÓKAI, 199.

⁴¹ *Uo.*, 255.

⁴² SZILASI, 67.

⁴³ SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór (1825–1904)*, Pozsony, Kalligram, 2010, 57–58.

az élet?”⁴⁴ Innentől kezdve válik reflektálttá a bosszúállási folyamata, és ezért mondhatja a Ternyei unokájának, hogy az ő célja a bosszúállás egy nemesebb formája, nem pedig a gyilkolás.⁴⁵ Amikor a saját maga által szabott folyamat végére ér, hálát ad Istennek, de a vizsgált szövegek között olyat is találunk, amelyekben a folyamat legelejen tesz a szereplő fogadalmat Istennek (például Petrey Iván, és Istennek tett fogadalmát anyja hagyja jóvá, bár a beteljesedést ő nem érheti meg), így az események isteni jóváhagyással történnek. Andorlaci esetében viszont nem világos, hogy miért ott ér véget a történet, ahol az unoka öngyilkosságot követ el, mivel ezt csak a szimbolikus kötél újrafelhasználása motiválja.⁴⁶ A címbéli kötél szimbolikus ereje túlvilágivá növeszti a tárgyat, ezáltal a bosszúfolyamat motiválatlan földi leállítását a szerző azzal oldja fel, hogy a túlvilági szférába rendeli a folytatást, ahol a megbosszulandó félnek kell befejeznie a folyamatot.

A több generáción átívelő bosszúfolyamat az ószövetségi vers használatából származtatható. Nemcsak Petőfi választja mottóként a „megbüntetem az apák bűneit a gyermekekben, harmad és negyed ízig”, hanem a *Hétköznapiok* Bálnai Kormos Istványa is e kijelentés felvállalásával igazolja az isteni szerepkörbe való belehelyezkedést.⁴⁷ Természetesen a nagyepikai forma jobban kedvez a több generáción átívelő folyamatnak, a harmad- és negyedíziglen történő megbosszulásnak. A novellák közül a *Petrey Iván* esetében beszélhetünk több generációra terjedő bosszúról, de a második generáció itt csupán eszköze – bár ennek következtében elszenvedője is – a bosszúnak: Berta és Arthur gyermekét Iván azért lopja el és neveli fel, hogy prostituálnak adhassa, és ebben a szenvedéstörténetben Seraphine érzései nem, csupán a szülők fájdalma számít. A tanulság a kétértelműséget erősíti: „Petrey Iván kimult! – De minden nemes kebel érzi történetéből: hogy a’ boszu a’ legalacsonyabb, s a’ tiszta lelket is elundorito indulatok egyike, mely vak dühében nem először fürösztli gyilkos törét ártatlan vérben!”⁴⁸ A moralizáló tanulság levonása egyébként elég ritka ezekben a szövegekben. Pálffy Albert például arra a következtetésre jut, hogy az ember a természetben a legborzasztóbb lény, de ez inkább a mindenre kiterjedő pusztítás tanulsága,

⁴⁴ PETŐFI, 85.

⁴⁵ *Uo.*, 86.

⁴⁶ „Ternyei Boldizsár, hallod-e hangomat? Halld meg, én vagyok, Andorlaci Máté!... Te akasztófára juttattad fiamat a hóhér által; én akasztófára juttattam unokádat önmaga által, azon akasztófára, melyen fiam függött... ezen kötéllel, mely itt van kezemben, melyet, íme, leteszek sírhalmadra. Kösd föl most vele magadat te, ahol vagy, a másvilágon!” *Uo.*, 92.

⁴⁷ „Megbüntetem az apák bűneit a gyermekekben, harmad és negyed ízig. A te apád halálos ellene volt az én apámnak; a te apád megfosztá az enyimet nejétől, megfosztá engemet anyámtól, megfosztá anyámat boldogságától; a te apád engem árvaságra, a nyomor kenyerére juttatott; a te apád el akarta rabolni kedvesemet, a szelíd angyalt, s hogy el ne rabolhassa, kénytelen voltam őt a halálnak adni menyasszonyul; a te apád várost égetett fel egy buja szeszélyért, s mikor már ennyi vétke után kezeim között volt, mikor rettenetes bosszút akartam rajta állni, te voltál az, aki kiütted a vérszomjú kezéből a poharat, hogy az a keserű, ami benne volt, mind a te fejedre szálljon által.” JÓKAI, 267–268.

⁴⁸ PRASZNOVSZKY, 111.

vagyis nem a bosszú következtében kiirtott család készíti erre a narrátort, hanem a Horea-féle felkelés nyomán hátramaradt felperzselt vidék.

Az általában többkötetes regények esetében szinte mindig többgenerációs történetről van szó: Ormós Zsigmond *Véres bosszújában* Hirsch Jakab előbb saját generációját, feleségét és annak szeretőjét öli meg, majd a szerető gyerekeit. Nelli halálával viszont gyakorlatilag saját fiát teszi tönkre, így egy következő generáció létét is meggátolja, s egyben a keresztény–zsidó házasságból születő új generáció polgárosodó törekvéseinek legitimitását is megkérdőjelezi. Jókai *Hétköznapiok* című regénye esetében már Szilasi László felhívta a figyelmet a generációk predestinációs jellegére: az első nemzedékben szerinte nincs bűn. A második nemzedék életét a Gonoszéként jellemzi: Dömsödi Góliáth János tönkretesz Zilányit, a Szilárdy és a Bálnai-Körmös családot szétveri, végez az Óváry-lányokkal, mostoha szülőkre bízva a fiatal Lillát és Körmös Pistát. A harmadik nemzedék a bosszúállásé: a Dömsödiek megbűnhődnek, a családnak magva szakad. A negyedik nemzedéket egyedül képviselő kisgyermeket saját apja, az apagyilkos Dömsödi Góliáth Péter öli meg. Az apák bűneiért a fiak bűnhődnek, a bosszú beteljesedik, harmadízigen.⁴⁹ Pálffynál gyakorlatilag Sir William a saját természetes fián, nevelt lányán és azok gyerekein, vagyis unokáinak nevezhető ártatlanokon áll bosszút, melynek eszközei szintén az általa választott és nevelt gyerekek. Petőfi és Kelmenfy abban különbözik az előzőktől, hogy náluk nem egyértelmű a bosszúálló személye, vagyis többes bosszúról beszélhetünk. Andorlaci Máté befejezettnek tekintené a bosszúját Ternyei vagyonának elnyerésével, ha a maga rendjén Ternyei nem folytatná a folyamatot, és ő az, aki először lép az isteni pozícióba, azaz az atya vétkét a fiún bosszulja meg, aminek következtében majd az ő unokája lesz a következő áldozat. Kelmenfynél szintén két apa a bosszúálló figura: egyik a lányán esett szegyet, másik a saját fia véletlen halálát bosszulja meg, a következő generáció belerángatása az eseménysorba csupán véletlenszerű, de semmiképpen nem tudatos. Bojtora bosszúterve nem sikerül, ő maga válik a beteljesítése előtt tűz martalékává, István pedig megvakítja a fiát elhagyó Tekla fiát, bár az kérdéses, hogy tudja-e, ki a gyermek, a séma pedig amúgy sem működne, hiszen itt az anya vétkének áldozata a fiú.

Ha ezekben a regényekben szövegkonstituáló szereppel ruházzuk fel a bosszú fogalmát, vagy akár életfeladatnak tekintjük, mint sokan a szereplők közül, kérdés lehet, hogy mi történik a bosszú beteljesülése után, van-e morális karaktera a jóvátételnek, visszaáll-e a megbomlott rend? A beteljesített életfeladat után a bosszúállónak nem marad több dolga a világon, ezért a szövegekben többen öngyilkosságot követnek el, így gyorsítva önmaguk felszámolását a feladat elvégzését követően: ezt teszi az Ördög halász Ormósnál, Pálffynál Sir William a teljes család és a násznép kiirtása során önmagával is végez. Van, mikor nem sikerül beteljesíteni a bosszút (például Jókainál), de a kolerajárvány úgyszólván elpusztítja a mégis életben maradottakat, és lehetséges az újrakezdés. Kelmenfynél sem teljesül a bosszú Valday Andoron, a csábítón, aki viszont

⁴⁹ SZILASI, 69–70.

kedélybeteggé válik, s a maga során ő is öngyilkos lesz. Petőfi esetében a regényekből kirajzolódó séma szerint Andorlaki Máténak öngyilkosságot kellene elkövetnie, miután Ternyei unokáját levágja a kötélről, amivel annak sírjához megy. Felszólítása, miszerint Ternyei kösse fel magát a másvilágon, a bosszúfogalom lezáratlanságára utalhat: az unokán beteljesített bosszú valójában nem Ternyei büntetése: Andorlaki maga is reflektál rá, hogy nem érdemes egykori barátjának családján bosszút állni, hiszen Ternyei őket nem szereti, szenvedésük nem fáj neki, az unoka öngyilkosságának idején ráadásul már halott is. Andorlaki szövegindító hálaímaja így kérdéses: mit hallgatott meg az Isten, melyik vágyát? Hisz a bosszút csak másodízigen teljesítette, az unokának vannak életben maradt gyerekei, nincs új világrend, és valódi sérelem a másik felet sem érte. Ezzel szemben Jókainál hatásos és értelmet nyer a hálaadás és a transzcendencia bekapcsolása a bosszúfolyamatba, bár némi következetlenség itt is érzékelhető. A bosszúálló előbb Istent kéri, hogy a bosszú folyamatának megnyújtásában legyen segítségére, majd mégis annak bocsánatáért könyörög:

De meglakolsz nemzetséged minden bűneiért. Azon kézzel, mely bűnhődött, saját kezeiddel ver meg az Isten; nem egyszer halsz meg, mindennap meg kell halnod; mindennap visszajönnöd az élet fájdalmaira; belől hordanod a sebet, mely kínoz, de sem meg nem gyógyul, sem meg nem öl. Átkozott vagy és átkozott maradsz halálod órájáig, melyet halasszon sokáig az erős, bosszúálló Isten! Amen. [...]

Azután felemelé kezeit és monda: Bocsáss meg neki, Isten, mint én is neki megbocsátok!⁵⁰

Az elemzésekből láthattuk, hogy a többgenerációs bosszútörténetek, melyekben a bosszúra vonatkozó reflexiókkal is találkozhatunk, néhány kivételtől eltekintve inkább a nagyregényekre jellemzők. A gyorsan bekövetkező, néha a véletlen folytán bekövetkező bosszú motívuma a negyvenes évek rövidprózájában nagyon gyorsan sematikusává vált, és a paródiák megjelenésével egyidőben a megújulás is egyre nehezebb lett, a szövegek rövidege miatt a rendkívüliség nem tudott teret nyerni (még akkor sem, ha gyakran folytatásokban közölték a szövegeket, ezáltal nőtt a terjedelmi keret). Petőfi mottóválasztásával viszont jelzi, hogy többgenerációs bosszúfolyamatot választott regénye tárgyának, amelynek addigi kerete a nagyregény volt. A Kelmenfy-regénnyel közös elemek (például a párbaj módja: az egyik pisztoly töltött, a másik nem) miatt merülhet fel jogosan az a kérdés, hogy amennyiben Petőfi nem is rejti el a sablonos elemek használatát, mit jeleznek ezek, hogyan értelmezhetjük hangsúlyos jelenlétüket. Nincsenek forrásaink arra nézve, hogy Petőfi hogyan olvasta ezeket a bosszúszövegeket, kivéve az *Úti levelek* rövid megjegyzését: „Oh barátom, még nem volt ilyen hosszú napom, mint a mai, mióta a Meghasonlott kedélyt olvastam.

⁵⁰ JÓKAI, 268, 284.

Irtóztató unalmas ez a Debrecen és Nagykároly közötti út.⁵¹ Egyrészt lehet ez Petőfi bosszúja Hazucha Ferenc ellen, aki Vas Andor néven írt kritikát ellene, s aki a Kelmenfy név mögött is rejtőzik. Olvashatjuk viszont műfajkritikaként is, vagyis a nagyepikai forma megújítására tett kísérletként. Margócsy István nyíltan vállalt poétikai szabálysértésként értelmezte a regényt, kihívásként a „korban uralkodónak tekintett esztétikai és elbeszélő-poétikai konvenciókkal szemben”.⁵² Véleményem szerint beleillik abba a poétikai hagyományba, amit ebben a korban a nagyregények képviselnek, témaválasztása, az alkalmazott sematikus megoldások nem kirívók, egyéni megoldásként a Szilágyi Márton által is említett amorális narrátort mutathatnánk fel. A jellemek valószínűtlensége, az erkölcsi rút tematizálása képezhetette tárgyát a korabeli kritikának,⁵³ de azt látjuk, hogy azok mind a rövidprózában, mind pedig a nagyepikában megszokottak voltak.

A Petőfi regényét negatívan bíráló Zerffi a Jósika regényének drámaadaptációját szintén elítéli, azonban azt mégis elismeri, hogy a nagyregény lehet a legalkalmasabb műfaj a bosszú aprólékos kidolgozására:

A regényírónak tág tere van; kéziratát nyújthatja a meddig tetszik; részletekbe bocsátkozhatik, apróságokkal bibelődhetik, egész tömegét szöheti közbe a legérdekesebb epizódoknak; sőt a regény vagy beszélyíró érdekének nem is kell szükségkép a cselekvény' összegzésében állani, hanem állhat az szellemdus reflexiókban, csekélyes események' mesteri kifejtésében, finom lélektani fejleményekben, mi célra neki minden eszközei az ügyes nyelvnek, a dialogok, leírások, szóval a rhetorikai hatást illetőleg szolgálatára állanak.⁵⁴

Ennek a műfaji standardnak minden bizonnyal megfelelne Kelmenfy László *Meghasonlott kedély* című nagyregénye, amely nemcsak a bosszúálló felek indulatának jogosságát teszi reflexió tárgyává, hanem az egyes szereplők lélektani motiváltságára is figyel, és amit Petőfi mégis unalmasnak talál, talán éppen terjedelme és a reflexiók túlburjánzása miatt. Ő maga tehát megtartja a tartalmi elemeket, azonban nagyon szoros terjedelmi korlátokat kijelölve lemond a jellemek alapos kidolgozottságáról, a lélektani reflexiókat, a bosszú központi elemére vonatkozó szerzői és narrátori

⁵¹ PETŐFI Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* = PETŐFI Sándor *Vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, s. a. r. V. NYILASSY Vilma, KISS József, Budapest, Akadémiai, 1956, 44–77, itt: 49.

⁵² MARGÓCSY, 225.

⁵³ Névy László írja Jókai regényéről jóval később: „Cselekvénye kuszált, jellemei valószínűtlenek; a különcség és szertelenség, naivság és szörnyűség, az erkölcsi rút és vaskos komikum együtt Vannak benne, de egyuttal tendentiosus a democratia javára. A mai olvasó, még a fiatal is, nehezen élvezi; csupán élénk, könnyed, hatásos előadása, nagyszerű természeti rajzai nem veszítették el varázserejüket.” NÉVY László, *Jókai Mór: Ötvenéves írói jubileumára*, Budapest, Petőfi-Társaság, 1894, 14.

⁵⁴ ZERFFI Gusztáv, *A néger*, Honderű, II/19. szám, 1846. november 10., 376–377.

meglátásokat pedig lényegesen lerövidíti. *A hóhér kötelét* tehát olyan kísérletként is olvashatjuk, amelynek tétje a nagyepikai forma terjedelmi lerövidítésében áll, következetlenségei pedig éppen a műfaji átalakítás nehézségeit, megoldandó feladatait jelzik.

BIRÓ ANNAMÁRIA
egyetemi adjunktus
Babeş-Bolyai Tudományegyetem
annamaria.biro@ubbcluj.ro

Sándor Petőfi's Novel The Hangman's Rope and the Revenge Prose of the 1840s

Abstract: Sándor Petőfi's novel, *The Hangman's Rope*, published in 1846, has been a source of controversy for researchers since its publication, its position within Petőfi's oeuvre and in the literature of the period has not been stabilised. This study attempts to discuss Petőfi's novel not in isolation, but as an integral part of the period's burgeoning prose literature, primarily by grouping together texts in which the concept of revenge is the main thematic component and its elaboration and its mode of execution may have prose-poetic significance. In this analysis, Petőfi's short novel will be compared exclusively with prose works, and precisely because of its specificity in terms of length, I have tried to collect and analyse both thematically similar novels and short prose published in journals or volumes.

Keywords: Sándor Petőfi, short novel, revenge in prose literature

DOI: 10.37415/studia/2023/3-4/45-62.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

